

MÜNŞÎ İSKENDER BEY'E GÖRE XVII. YÜZYILDA İRAN SAHASINDA TÜRKLER, TÜRKMENLER VE KIZILBAŞLAR

Tufan GÜNDÜZ

Özet: İskender Bey Türkmen Münşî'nin kaleme aldığı *Alem-ârâ-yı Abbâsî* adlı eser Safevîlerin sadece tarihine değil, dil, kültür, sosyal ve iktisadî hayatlarına dair geniş bilgiler ihtiva etmektedir. İskender Bey, Safevî Devleti'nin hizmetine genç yaşta girmiş, bir süre orduda görev aldıktan sonra bürokrasiye geçmiş ve münşîlik makamına kadar yükselmiştir. Onun eserini kıymetli yapan husus ise tanık olduğu veya bizzat içinde bulunduğu olayların naklinden başka, görevi gereği devletin işleyişine dair pek çok kaydın önüne gelmiş olması ve bunları dolaylı veya dolaysız olarak eserine yansıtmasıdır. İskender Bey'in tarih yazımındaki dikkati, siyasî, dini, askeri ve etnik meselelerde dikkati çekmektedir. O, etnik olarak Türk, Safevî ordusunda bulunmakla Kızılbaş, sıfat olarak Türkmen'di. İskender Bey'in anlatısına göre Kızılbaş olmak aynı zamandan Türk olmak anlamına geliyordu. Kızılbaşların ayin ve gelenekleri onların erdemlerini tanımlıyordu. Katı sülûk prensipleri içinde devlete ve şaha sadakat Kızılbaşlığın temel prensibiydi. Türkmen adı ise bir yanda Akkoyunlu Devleti'ni meydana getiren unsurlardan iken sonradan Safevîlere ve Kızılbaşlığa intisap edenler için, diğer yandan Hazar Denizi'nin Güneybatısında yaşayan Sünnî Türkmenleri tanımlamak için kullanılmaktadır. Her ikisinin birbirine karışmaması ise olayların cereyan ediş şeklinden anlaşılmaktadır. İskender Bey eserini Farsça kaleme almış olmasına rağmen, eser boyunca Türkleri ve Türk kimliğini öne çıkarmaktadır. Bunun yanı sıra İran ahalisini Türk ve Tacik (Fars) diye tanımlayarak, bunların İran'ın yerli unsuru olduğuna vurgu yapmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türk, Türkmen, Kızılbaş, Sufî, Fars, Safevî, Şah İsmail, İran.

Turks, Turkmen and Qizilbashes in Iran Region in the 17th Century According to Eskandar Beg Torkaman Monshi

Abstract: Alam-ârâ-ye Abbâsî by Eskandar Beg Torkaman Monshi comprises of not only wide knowledge of history but also of language, cultural, social, After he served in the army for a while, he was engaged in bureaucracy and be assigned as a Monshi. The thing that made his work precious is that besides narrating the events he witnessed or was himself involved in, he dealt with many records due to his position and he reflected those into his works either directly or indirectly. His being very careful in writing history is attached importance due to his attention in the political, religious, army and ethnical issues. He was a Turk in terms of ethnicity, a qizilbash as he was in Safavid army, and a Turkmen as a title. According to Eskandar Beg's narration, being a qizilbash meant being a Turk at the same time. The ritual and traditions of Qizilbashes described their virtues. The loyalty for the state and shah within the rigid Sufi principles was the fundamental principle of being a qizilbash. The name Turkmen is used to refer to, on the one hand, those who became safavid and qizilbash originating the state of Aqqoyunlu and on the other hand, refer to identify the Sunni Turkmen living in the southwest of the Caspian Sea. The fact that both do not mix with each

other is well understood by the way the events occurred. Although Eskandar Beg wrote his work in Persian, he distinguishes the Turks and Turkish identity throughout his work. Besides this he identified Iranian community as Turk and Tajik (Persian) and stressed that these are the local elements of Iran.

Key words: Turk, Turkmen, Qizilbash, Sufi, Persian, Safavid, Shah İsmail, Iran.

XVII. yüzyılda İran sahasında yazılan eserlerde Türk ve Türkmen adlarına yeni anlamlar yükleyerek kullanma biçimi XV. yüzyılın sonları ile XVI. yüzyıl boyunca devam eden bir dizi siyasal ve dinî olayların sonucuna bağlı olarak gelişmiştir. Dönemin tarihçileri Türk ve Türkmen kavramlarını bazen etnik ve siyasi bir grubu tanımlamak, bazen de sadece mezhep ayırımına dikkat çekmek amacıyla kullanıyorlardı. Bunun yanı sıra Rumlu (ya da Rumî), Kızılbaş ve Sufî sıfatlarını ise bütün bunların yerine veya çoğu zaman doğrudan bunlardan birini kast etmek amacıyla veriyorlardı. *Tarih-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî*'nin müellifi İskender Bey Türkmen seleflerine göre daha dikkatli bir dil tercih etmiş ve her bir adı etnik, siyasi veya dinî anlamlar yükleyerek kullanmıştı.

Akkoyunluların yıkılmasını takip eden yıllarda bu devleti meydana getiren Türkmen aşiretleri neredeyse ikiye bölünmüş ve bir kısmı Osmanlı hâkimiyetini kabul ederken diğer bir kısmı ise Safevî Devleti'nin hizmetine girmişti. Bu bölünmenin temelinde sadece dinî değil aynı zamanda siyasi ayırım da etkili olmuştu. Safevî hareketi başladığında Akkoyunlu konfederasyonu içinde yer alan Avşar, Bayat, Ustaclu gibi bazı aşiretler devletin kuruluşuna iştirak etmişler, Musullu, Pürnek, Bayındırlı gibi boy ve oymaklar ise sonradan Şah İsmail'e bağlılıklarını bildirmişlerdi. Bu sonuncular genellikle kendi adlarıyla tanınmakla beraber Akkoyunlu kökenlerine atıf olmak üzere Türkmen diye de anılıyorlardı. Böylece şeklen bir arada olmasalar bile Kızılbaş aşiretleri arasında ayrı bir "Türkmen" oymağı meydana getirmişlerdi ve bu oymağın mensubu olup makam ve mevki sahibi olanlar Türkmen sıfatı ile anılıyorlardı. Bu cümleden, bu makalenin temel dayanağı olan *Tarih-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî* adlı eserin müellifi Münşi İskender Bey'in Türkmen nisbesi taşıyor olması da onun Akkoyunlu kökenlerine atıf anlamına geliyordu. Kaynaklarda yaygın olarak Bayındırlılar, Musullular ve Pürnekler Türkmen olarak tanımlandığı için onun da bu kabilelerin birinden olduğu kuvvetli bir ihtimal olarak durmaktadır. Bununla birlikte İskender Bey'in, Musullu Türkmenlerine mensubiyetini bildiğimiz Şah İsmail'in eşi Taçlu Begüm hakkında herhangi bir bilgi vermediğine, hatta onu görmezden gelişine, Şah İsmail'in çocuklarını sayarken bu hanım hakkında "Musullu Türkmenlerine mensup bir hanım" diye bahsetmesine nazaran onun Safevî Devleti içinde varlıkları pek hissedilmeyen Bayındırlılara mensup olması kuvvetle muhtemeldir¹.

¹ İskender Bey 1560 yılında doğmuştu. Onun çocukluk yılları Şah Tahmasp'ın (1525-1576) son yıllarına, gençlik yılları II. İsmail (1576-1577) ve Muhammed Hüdabende

İskender Bey daha 26 yaşındayken Hamza Mirza'nın Osmanlı ordusuna karşı Sayın Kale mevkiinde verdiği mücadeleye bizzat katılmıştı. Ama o bir savaşıdan çok kalem ehli ve bürokrasiye olan düşkünlüğü ile öne çıkıyordu. Çok geçmeden defterhaneye girerek siyakatla yani muhasebe işleriyle meşgul olmaya başladı. Fakat bu iş de onu tatmin etmeyince 1592'de I. Abbas'ın hizmetine girerek münşilik makamına yükseldi. Bu sayede Safevî sarayına genç yaşta girmiş olmasından dolayı pek çok olaya bizzat tanıklık etti. Devletin önemli yazışmaları onun kaleminden çıktı ya da onun ofisinde toplandı. Memuriyeti dolayısıyla kazandığı geniş dostluklar ve üst düzey devlet görevlileriyle tanışıklıkları sayesinde tanık olamadığı çoğu olayların detaylarını da onlardan dinleme imkânı buldu. Sarayda olan biten şeyler ise zaten kolayca ulaşabildiği bilgilerdi. Münşilik memuriyetinden sıkılıp nesir sanatı ile meşgul olmaya başladığında tüm bu bilgiler onun önünü açmaya yetti. Artık efendisinin tarihini yazabilirdi. I. Abbas'tan aldığı izinle bu işe girişti. 1628'de meşhur *Tarih-i Âlem-ârâ-yı Abbasi*'yi tamamladığında ise ortaya son derece kıymetli bir eser çıkardı². Aslında İskender Bey'in yaşadığı dönem İran'da değişim ve dönüşümün bütün canlılığıyla yaşandığı bir zaman dilimine tekabül etmekteydi. Şah İsmail'den sonra Kızılbaş aşiret reislerinin birbirleriyle rekabeti ve Kızılbaşlığın ya da sufiliğin siyasallaşması, II. İsmail'deki Sünni eğilimler ve İran'da kısa süreli de olsa ortaya çıkan zihnî bulanıklık, şehzade katilleri ve Safevî hanedanının yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalması gibi olayların çoğu onun tanıklığında cereyan etmişti.

İskender Bey eserinde Şah İsmail ve Şah Tahmasp'ın devirlerini kendisinden önce Hasan Rumlu'nun *Ahsenü't-Tevarih*'te, Eminî'nin *Fütuhat-ı Şahî*'de³ ayrıntılı bir şekilde işlediği gerekçesiyle nispeten kısa geçer. II. İsmail'e ise onun Sünniliğe eğilimi yüzünden eleştirel yaklaşır, hatta ona övücü sıfatlar vermekten kaçınır. Muhammed Hüdabende ve I. Abbas dönemleri eserin temelini oluşturur. Daha da önemlisi, siyasi gelişmelerin pek çoğunun birinci derecede tanığı durumdadır ve hadiselerin çoğunu bizzat gözleme imkânı da bulmuştur.

(1577-1587) dönemlerine tesadüf etmektedir. Olgunluk çağını ise I. Abbas (1587-1629) döneminde yaşamıştır. O 1633'te vefat ettiğinde Safevî tahtında Şah Safi bulunuyordu.

² İskender Bey, kendi hayat hikâyesini eserinin başında kısaca özetlemektedir. Bk. *Tarih-i Âlem-ârâ-yı Abbasi*, c. I, s. 4; Ayrıca şuna bakınız. R. Savory, Eskandar Beg Torkamân Monşî, *Iranica*, VIII/602-603.

³ Emir Sadreddin İbrahim Eminî-i Herevî, *Fütuhat-ı Şahî*, neşr. Muhammed Rıza Nasırî, Tahran 1383 hş.

İskender Bey aslen Türkmen ve Kızılbaş⁴ kökenli olmasına rağmen eserini bu iki zümre de dâhil olmak üzere tüm İran'ın bütün topluluklarına eşit mesafede yaklaşan bir üslup ile kaleme almıştır. Etnik zümrelerden bahsederken kullandığı üst dil sayesinde onları İran toplumunu oluşturan unsurlar olarak görmekte ve birini diğerine üstün tutma eğilimine girmemektedir. Bununla birlikte Safevî Devleti'ni kuran aslî unsur olmaları ve siyasi olayların merkezinde yer almaları sebebiyle eser boyunca -ister istemez- Türkler kurucu, yönetici, kumandan, elçi, aşiret reisi, eyaletlerde ikta sahibi han veya sultan olarak devamlı surette ön plana çıkmaktadır. Bu belirgin durum İskender Bey'in bilinçli tercihten kaynaklanmaktadır. Ona göre Kızılbaşlar etnik olarak Türk'tür. Bu vurgu eser boyunca sürekli tekrarlanır. Hâlbuki, İskender Bey'in kaynakları arasında yer alan *Kitab-ı Diyarbekriyye*'nin yazarı Ebubekir Tihranî, Türk adını Çağataylılara ve Akkoyunlu hâkimiyetinde olmayan diğer Türk/Türkmen topluluklarına tahsis eder ve örneğin Akkoyunlu hâkimiyetinde bulunmayan Suriye'deki Türkmen gruplarına "Şam Türkleri" adını verir (Ebu Bekr-i Tihranî, 2001, ss. 181, 214). Oysa bahsi geçen gruplar XIII. yüzyılın ortalarında bölgede kesif olarak toplanmış olan Türkmen aşiretlerinden oluşmaktadır. Üstelik bunlardan Avşar, Döğer gibi bazı boylar Akkoyunlu konfederasyonunda bile yer almışlardır. Ama sırf ana dairenin dışında oldukları için Türk diye isimlendirilmiştir. Tihranî, Türkmen adını ise sadece Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerini meydana getiren hanedan aileleri ve bu devletlerin ahali için kullanır⁵, hatta onların, Akkoyunluların atalarının Oğuz Kağan'a kadar ulaşan şecerelerine yer verir. Tihranî, Türkmenlere dair bir tasvirde bulunmazken Türkleri çekik gözlü olarak tarif eder (Ebu Bekr-i Tihranî, 2001, ss. 92, 296). İskender Bey'in her zaman saygıyla andığı ve eserinden (*Ahsenü't-Tevarih*) geniş ölçüde istifade ettiği Hasan Rumlu ise Türk adını Osmanlılara ve Çağataylılara tahsis eder (Hasan Rumlu, 2006, s. 182).

İskender Bey, *Âlem-ârâ-yı Abbâsî*'yi Farsça kaleme aldığı hâlde okuyucu kitlesi olarak Türkleri de hesaba katmış, eserin ilk tertibinde takvim ve tarihlendirme konusunu Türklerin hicri takvimi pek anlayamadıklarını, bu yüzden sene başını onlar arasında revaçta olan On İki Hayvanlı Türk Takvimi'ne göre kaydettiğini bildirmiştir⁶. Nitekim o, eserinde her yılbaşını bu takvim esasına göre

⁴ Burada Türkmen kelimesini etnik anlamda Kızılbaş kelimesini ise Safevî ordusunda asker anlamında kullanıyorum.

⁵ "Biz ikimiz de Türkmeniz..." *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 49 ve ayrıca bk. İndeks.

⁶ "Düşünceme göre, eğer tarihçilerin usulüyle, Arap âdetine göre yılbaşı Muharrem ayının ilk günü olan hicri takvimi tercih edersem, İran ülkesinde oturanların çoğu bunu anlamazlar. Çünkü Türkler ve İran ülkesinde yaşayanlara göre yeni yılın başlangıcı, âlemi süsleyen baharın ilk günü olan Nevruz-ı Sultanî'dir. Dört mevsim geçtikten sonra ikinci Nevruz'a erişilir. Böylece bir yıl tamamlanır. Muharrem ayı da Türk yılı içinde dolaşır. Tarihçilerin devrin büyük olaylarını kaydettikleri tarihler Türk takvimi içinde muhtelif yerlerde bulunur. Bazıları geçen hicri yıla uygun düşer,

belirlemekte, her yılın tarihini kaydederken önce bu takvime atf yaparak Türk yılını zikretmekte, ardından hicri karşılığını vermektedir. Anlaşılacağı üzere Türkler eserin hedef kitlesinden ve bu bağlamda İran'ı meydana getiren aslı unsurlardan biri olarak görülmektedir. Gerçekten de Türkler, Safevî Devleti'ni kuran, uğruna savaşan, eyaletleri yöneten, devlet idaresinde öncelikli olarak söz sahibi olan kitledir. İskender Bey, Türk kelimesini eseri boyunca Kızılbaş kavramı ile eş tutmaktadır. Hatta Şeyh Safiyüddin'i "Türk genci" diye anarak, tarikatın Türk kökenlerine atf yapar⁷. Böylece sadece devletin değil tarikatın da temel dayanağının Türkler olduğunu açıkça ortaya koyar. Bu yüzden İskender Bey, Safvetü's-Safa'yı kaynak olarak kullandığı hâlde onun nüshalarının birinde Şeyh Safiyüddin'in dedeleri arasında Firuz Şah'a nispet edilen el-Kürdî yakıştırmasını dikkate bile almaz⁸. Muhtemelen onun istifade ettiği nüshalarda da bu bilgi bulunmuyordu. Safvetü's-Safa müellifi İbn-i Bezzaz'ın eserinde Firuz Şah'a özel önem verildiğinden bahisle, kendisinin de aynı yolu izlediğini vurgular. Bununla birlikte Firuz Şah ile ilgili verdiği bilgiler özet mahiyetindedir⁹.

---

bazıları ise yaşanan yıla denk gelir. Yani birazcık eksik veya artıktır. Bundan dolayı bu değersiz fakir, bu *Âlem-ârâ* nüshasını her türlü zorluk ve anlaşmazlıklardan uzak tutmayı, avamın anlamasını, havassın beğenmesini amaç edindiğinden bu tür ihtilaflardan yüz çevirip, herkesin daha iyi anlayacağı Türk takvimini kullanmaya karar verdim" (İskender Bey Türkmen,1999, c. II, ss. 590, 591).

⁷ "O vilayetin dervişleri ve hidayet sahipleri, tarikat vadisinde o hazretin mertebesini kendilerinden daha yüksekte gördükleri için onu seyyidlerin ve hâl erbabının en seçkinlerinden biri olan Emir Abdullah'ın huzuruna götürdüler. Onun yanına vardı. Gerçekten cemal ve kemal sıfatlarını kendinde toplamış bir zat olduğunu gördü. Şeyh Safiyüddin durumunu ona anlattı. Emir bir süre düşündü ve sonra başını kaldırıp: "Ey Türk genci, şimdiye kadar sende riyazet, mücadele ve uluvv-i hâl hâsıl olmuş. Öyle ki bizim basiretli bakışımız buna henüz erişemedi, senin amellerin ortadadır ve bu pazarda son bulmayacaktır. Bugün senin gözlerindeki perdeyi kaldırabilecek ve sana yol gösterebilecek sadece bir kişi var. O da sizin memlekete yakın Gilan'da deniz sahilinde bir tekkede oturan rabbani bilgilerin arifi Şeyh Zahid-i Gilanî'den başkası değildir" dedi (İskender Bey Türkmen,1999, c. I, ss. 21, 22). Bu bilginin kaynağı için bakınız: Anonim, *Âlem-ârâ-yı Şah İsmail*, neşr. Asgar Montazer Sahib, Tahran 1349/1971, s. 6, 8, 9, 10.

⁸ İbn-i Bezzaz Erdebilî, *Safvetü's-Safa*, neşr. Gulamrıza Tabatabaî-mecd, Tahran 1376/1998, s. 72; Ayrıca Şeyh Safiyüddin'in nesebi konusundaki değerlendirmeler ve referanslar için şuna bakınız: Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, İstanbul 2010, ss. 13-20.

⁹ "Firuz Şah Zerrin Kûlah: Safvetü's-Safa'nın müellifinin dediğine göre âlemdeki tarikatların sultanı İbrahim Edhem'in oğullarından birisi, fetih bayraklarını açıp devamlı surette gaza ve cihadla meşgul idi. O sıralarda Mugan ve Erran'ın ahalişi İslam'ın şerefinden ve imanın güzelliğinden mahrum idiler. O sultan, gaza mesleğini kılıcın parlaklığı yapıp o beldeleri İslam'ın nuru ile aydınlattı. Küfrün karanlığını ve

İskender Bey Türk kelimesini Kızılbaş kavramı ile eş anlamlı olarak ve çoğunlukla birbirinin yerine kullanmaktadır. İskender Bey'in naklettiğine göre Şeyh Haydar gördüğü bir rüyanın tesiriyle o zamana kadar giydiği Türkmen külahını çıkararak On İki İmam'a işaret olmak üzere on iki dilimli kırmızı renkli Tac-ı Haydarî'yi giydi. Müritleri de onu taklit ederek halk arasında fark edilmeye başladılar. Bundan sonra Safevîye tarikatının bütün müritleri Kızılbaş olarak anılır oldu¹⁰. Bununla birlikte eser boyunca Kızılbaşlar birbirine bağlı iki kategoride ele alınır. Birinci olarak Kızılbaşlık Safevî Devleti'nin askerî unsuru olup Safevî hanedanının en önemli dayanağıdır. Orduda görev alan herkes Kızılbaş'tır. İskender Bey de ilk gençlik çağlarında orduda bulunduğu için aslında o da Kızılbaşlar içinde yer almıştır. Bu yüzden Kızılbaş örf ve âdetlerine son derece hâkimdir ve zaman zaman bu geleneklere atıflar yapar. Bu sayede orduda meydana çıkmış olan geleneksel yapıya dair gerçekçi bilgilere yer verir. Eğer Kızılbaşlardan biri veya bir grup "devlet sevmelik" ederse ona karşı tahkir edici sözler söylemekten kaçınmaz. Onun bu tavrı genel olarak Kızılbaşlar tarafından benimsenen bir hareket tarzıdır. Kızılbaşlık öylesine kutsandır ki, suç işleyen birinin görevden alınması ve cezalandırılması esnasında ilk yapılan işin o kişinin başındaki Kızılbaş tacının çıkarılması ve bu vesileyle Kızılbaşlıktan atılması olduğunu vurgular. Gerçekten de Mehdi Kulu Han'ın idamı sırasında önce başındaki Kızılbaşlık külahı çıkarılmış, daha sonra infazı yapılmıştı¹¹. Keza Türkmen Muhammed Han'ın öldürülmesi sırasında da önce

---

ayinlerini ortadan kaldırdı. Dünyevi liderliğe ve dinî hâkimiyete kabiliyeti olan ve manevi faziletlerini, uhdesinde toplamış olan Emir Firuz Şah'ı Erdebil ve civar vilayetlere emir tayin etti. Firuzşah'ın zenginlik ve serveti bakımından Erdebil'de eşi bulunmuyordu. Oradan Gilan ormanlarının kenarına gidip Rengin mevziinde yerleşti. Orada ahaliye dinî meseleleri telkin etmek ve yakîn ilimleri açıklamakla meşgul olup fazilet ve inam sofrasını zengin ve fakir, herkese açtı." (İskender Bey Türkmen,1999, c. I, s. 17).

¹⁰ "Yüce eşikleri devamlı surette avamın ve havassın toplanma yeri hâline gelmişti. Sadık rüyalarının birinde –onu gayb âleminin habercisi yapmışlardı- On İki İmamcılığın alameti olan on iki dilimli, kırmızı renkli bir tac giydiğini, müritlerinin başını da bu tac ile süslemesinin ilham edildiğini gördü. Sultan rüyada müşahede ettiği üzere alçak gönüllükle, o devirde meşhur olan Türkmen takkesinin yerine on iki dilimli ışıltılı Haydarî başlığını giydi. Saf niyetli müritler de bu mürşide uyararak hepsi bu on iki dilimli kırmızı külahı giymek şerefine, eriştiler ve bu hanedanın mensupları diğer halk arasında büyük bir imtiyaza sahip oldular. İşte bu yüzden bu şanı yüce zümre Kızılbaş adıyla meşhur oldu" (İskender Bey Türkmen,1999, c. I, s. 27).

¹¹ "Mehdi Kulu Han'ın bertaraf edilmesi işini Dulkadirli İbrahim Han'ın oğlu Yakup Bey'e verdiler. O da mecliste onu yakaladı. Ellerini bağlayıp, başından tacını alıp dışarı çıkardı. Şah'ın emri üzerine onu oracıkta öldürdü" (İskender Bey Türkmen,1999, c. II, s. 597).

Kızılbaşlık külahı başından alınmıştı¹². Bu davranış İskender Bey'in sıklıkla tekrarladığı Kızılbaş geleneklerden kaynaklanıyordu. Kızılbaş âdeti yahut sufi gelenek diye isimlendirdiği hayat tarzının kendi özünden kaynaklanan belirlenmiş kuralları vardı. Bunlar genel olarak kahramanlık, cesaret, yiğitlik, fedakârlık, inanç sahibi olmak, dürüstlük gibi erdemlerdi. Örneğin nakkaş Avşar Sadıkî Bey "Türklük tabiatı ve Kızılbaşlık usulü gereğince şecaat ve cesaret gösteren" biri olarak tarif edilmişti (İskender Bey Türkmen,1999, c. I, s. 273). Bu ifadedeki Türklük sadece Kızılbaşlığı değil aynı zamanda Avşar sıfatını da içine almaktaydı. Keza Şehzade Haydar Mirza'nın vefatından sonra ortaya çıkan karmaşa esnasında, bazı Kızılbaş zümrelerinin saraya silahla girmeye kalkışmaları etraftakiler tarafından hoş karşılanmamış ve onların bu tutumu Kızılbaşlık kaidelerine ve sufiliğe uygun bulunmamıştı (İskender Bey Türkmen,1999, c. I, s. 299). İskender Bey sadece bunu değil, Kızılbaşlar arasında cereyan eden çekişmeleri de sert dille eleştirir, Kızılbaşlık, dindaşlık, oymakdaşlık iddiasıyla birbirlerinin kanını dökmelerini onaylamadığını ortaya koyar. Ona göre sufi geleneklerinin en belirleyici kaidesi, kayıtsız şartsız Mürşid-i Kamil'e yani şaha itaat etmektir. Aslında bu husus Safevî hanedanının etrafında toplanan ve Safevî Devleti'nin kuruluşundan itibaren hizmetkârı olan, ömürlerini bu yolda tüketen Kızılbaşların tabiatları gereğiydi. Onlar bu yolda can vermeyi sufiliğin en küçük şartı biliyorlar, Şah'ın lütfuna veya keremine sığınmayı sufiliğin esası ve kaidesi sayıyorlar; her iki durumda da kadere razı olmakla yetiniyorlardı¹³. Kızılbaşlar tarafından Mürşid-i Kamil sayılan şahın sadece vücudu değil, içinde oturduğu ev, konak veya saray da mübarek sayılmaktaydı¹⁴. Mürşid-i Kâmil'e yani şaha karşı çıkmak en ağır suç sayılırdı.

¹² "Onun öldürülmesi vazifesi Pürneklî Ferruh Han'a verildi. O çadırın dışında bekleyen Türkmen Muhammed Han'ı yakalayıp tacını başından çıkardı, Devlethane çadırının dışına çıkarıp oracıkta öldürdü" (İskender Bey Türkmen,1999, c. II, s. 627).

¹³ "İhlas ve sufilik iddiasında bulunuyorsunuz; peki bu ok nedir ve bu cemaat bu oku niçin Mürşid-i Kamil'in devlethanesinin yönünde ve Padişah-ı cennetmekânın naasına doğru attınız?" diye sordu. Onlar da "Biz dededen babadan, bu devletin doğuşundan beri bu ocağın hizmetindeyiz. Bu dergâhtan başka da sığınacak bir yer ümit etmiyoruz. Bir kısım nankör ve devlet sevmeyenler bizi iğva ve tahrik edip yoldan çıkardı. Kim ki bu işe bulaştı, cezasını da gördü. Diğerlerinin günahı ne? Yine de hepimiz günahkârsak, cezamızı çekeriz. İhlas dünyasında Mürşid-i Kâmil'den bize her ne ulaşırsa onun lütfu ve mihri sayar şükrederiz" dediler (İskender Bey Türkmen,1999, c. I, s. 312).

¹⁴ "Bu sözler Halife'nin kulağına gidince bazı konuları konuşmak üzere evinin kapısına geldiğinde, Eşikağaları ve Hacıpler girmesine mani oldular: Her ne kadar burası senin evin ise de padişah şu anda burada ikamet etmektedir. Onun konakladığı yer de Kızılbaşların devlethanesi sayılır. Sen bizim Mürşid-i Kâmilimizin huzurunda hata ve kusur işledin. O senin hatalarını affetmedikçe sufilik âdeti gereği senin içeri girmen doğru değildir. Mürşid-i Kâmil'in rızasını kazanıncaya kadar dergâhın karşısında otur, dediler" (İskender Bey Türkmen,1999, c. I, s. 312).

II. İsmail, saltanatının ilk aylarında söz dinlemediği Halife Rumlu'nun durumundan rahatsız olup, Rumlu ileri gelenlerine "Sufiler ve talipler Mürşid-i Kâmil'in sözünden çıkıp işaret ettiğine karşı geldiklerinde, Safevî şeyhlerinin çizgisi ve sufilik yolu gereği cezası nedir?" diye sorduğunda onlar: "Mürşid-i Kâmil'in rızasına karşı çıkanlar hatalıdır, merdud sayılırlar" diye cevap vermişlerdi (İskender Bey Türkmen,1999, c. I, s. 312). Böyle bir durumda Kızılbaşlar nazarında suçlu sayılanların sert bir şekilde cezalandırılmaları kaçınılmaz bir sondu. Bununla birlikte Mürşid-i Kâmil'in gönlünün kırılmasına vesile olduklarını düşünen Kızılbaşlar, kendilerini affettirinceye kadar sarayın kapısında oturmayı âdet edinmişlerdi¹⁵. İskender Bey Türkmen'e göre bütün bunlar mürit ile mürşidi arasında cereyan etmesi gereken bir imtihan şekliydi ve Mürşid-i Kâmil'in rızasını kazanmak Kızılbaşlık ve sufilik töresinin en önemli özelliğini ihtiva ediyordu. Öyle ki müritlik ve bağlılık belli bir teslimiyet adabını gerektiriyordu ve ihlas sahibi olmanın şartlarından biri de her türlü şiddet ve zahmet zamanında mürşidin eteğini bırakmamak, çeşitli zorluklara göğüs germek ve dünya nimetlerinden çok Mürşid-i Kâmil'in rızasını tercih etmektir.

Aslında İskender Bey, bir yandan sufilik meselesine açıklık getirirken, diğer yandan Kızılbaş kavramının mahiyetini ve anlamını açıklamaya çalışır. Bundan dolayı Kızılbaşlığı öncelikle ihlas sahibi olma ve sufi ilkelerini benimseme şeklinde tanımlar ve "ihlas" ve "sufi" kavramlarını birlikte kullanmaya özen gösterir. Böylece onların Safevî hanedanı ve devletine karşı olan bağlarının manevi temellere dayandığını, onların saf akideli ve inançlı bir topluluk olduklarını her vesile ile vurgulamış olur. Elbette, İskender Bey, Kızılbaşların âdet ve erkânını Şîî merkezli olarak tasvir eder. Bundan dolayı II. İsmail'in sünni akidelere olan müspet yaklaşımının Kızılbaşlar arasında ne denli yadırgandığının altını çizmekten de geri kalmaz. II. İsmail'in, ilk üç halifeye, sahabeden bazı kişilere ve Hz. Aişe'ye küfredilmesini ve lanet okunmasını yasaklamasının Kızılbaşları derinden sarstığını anlatır:

Ahali mezhep konusunda, Şah-ı cennet mekânın oğlu, Şeyh Safi'nin torunu ve Ali b. Ebi Talib'in evladından olan bizim mürşidimiz ve velinimetimiz hakkında acaip ve tuhaf sözler sarf ediyorlar ve onu -haşa- Şah-ı Merdan'ın (Hz. Ali) düşmanlarını sevmekle itham ediyorlar. Ama ahalinin bu konudaki dedikodusunun sebebini de bilemiyoruz; Acaba ne oldu da ahali böyle bir şüphenin içine sürüklendi? Sufilik ve ihlas yolunda

¹⁵ "Ustaclu taifesi epey utanmış bir hâlde ve mustarip bir vaziyette geceyi gündüze kattıyorlardı. Nihayet bir araya gelip sufilik yolunu tutup "Biz Mürşid-i Kâmil'in huzurunda kusurlu ve hatalıyız. O bizim hatamızı affetmedikçe huzur bulmak, ev, kadın, çoluk çocuğumuz bize haramdır." diyerek bu taifenin bütün emirleri ve yüzbaşları Devlethanenin önünde toplanıp, kapının tam karşısına oturup gece gündüz beklemeye başladılar" (İskender Bey Türkmen,1999, c. I., s. 312).

biz müşkül bir duruma düştük. Mürşid'in huzurunda bu müşkülümüzü hâletmesini dile getirmeye de cesaret edemiyoruz. Bazı akıl sahipleri ve aksakallılar Mürşid-i Kâmil'e böyle bir isnatta bulunmanın Kızılbaşlık töresine ve akidesine göre küfr olduğunu söylüyor. Niçin böyle bir şüpheye ihtimal vermeli? Onun huzurunda biz bendelerinin bu meseleyi soruşturmaları tam bir edepsizliktir (İskender Bey Türkmen,1999, c. I, s. 332).

Bu çıkış II. İsmail'in öldürülmesine kadar giden bir sürecin de başlangıcı olmakla beraber, Kızılbaşların sufilik meselesine olan sadakatini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Onun bu tür tanımlamalardan maksadının Kızılbaşlığın anlamını derinleştirmeye çalışmak ve nihayet Şahsevenlik meselesi ile doğrudan bağlantı kurmak olduğu da hemen anlaşılmaktadır. Çünkü o, her ne kadar Kızılbaşlık konusunu büyük bir hassasiyetle ele alıyorsa da Kızılbaşlar arasında "ımanı sarsılan ve devlet sevmeyenlerin" varlığını da gözünden uzak tutmadığından Safevî askerî gücünün Kızılbaşlıktan Şahsevenliğe doğru evrilmesini de sadece askerî ve politik açıdan ele almayı ihmal etmiyordu. Ona göre Kızılbaşlar mezhep ve meşrepleri gereği Safevî hanedanına her zaman sadık kaldılar. Öyle ki padişahın gazabına uğradıklarında, ya da en azından bekledikleri iltifatı görmediklerinde bile ona karşı gelmektense itikat ve akideleri gereği yine de onun kapısından yüz çevirmeyip bunu kendi kusurlarının bir neticesi sayarak nefislerini tezkiye etme ve hatalarını düzeltme yolunu seçtiler¹⁶. Ama yine de Şah Tahmasp'tan Şah Abbas'ın ilk yıllarına kadar geçen süreç içinde Kızılbaş zümreler politik güçlerini korumak veya daha da güçlendirmek için bir dizi siyasi çekişmenin içinde yer aldılar, merkezî hükûmetle ve birbirleriyle çekişmekten geri durmadılar. Şah Abbas'ın otoritesini güçlendirdikçe, Kızılbaşlardan sadece kendisine gönülden bağlı olanları muhafaza etmesi, diğerlerini yanından uzaklaştırması ve hatta uzak memleketlere sürmesi Kızılbaşlığın yerini yavaş yavaş Şahseven adıyla yeni askerî birliklere bırakmasına sebep oldu. İskender Bey bu değişimi, etraflıca ele almak yerine "şahı sevenler" ve karşıt olarak "devlet sevmeyenler" ayrımı yapar. Şahı sevenlik eden zümreleri Kızılbaşlıktan hiçbir surette ayırmaz; devlette merkezî ve etkin bir konuma yerleştirir; onların aslı vazifelerinin devletin savunulması olduğuna dikkat çeker.

İskender Bey'e göre Kızılbaşların ekserisini yetiştiren bölge Tebriz'di. Burası sadece İran mülkünün taht merkezi değil aynı zamanda Kızılbaşların mezarlarının bulunduğu bir yerd. Tebriz'in elden çıkması, yani Osmanlılar tarafından zapt edilmesi, "Kızılbaş ocağının" dağılması ve diğer şehirlerin de

¹⁶ "Bin bir çeşit eziyet ve manevi eleme sabırla katlanıp, kusurlarının kirini utanç teriyle temizleyip, zahiri ve bätini iltifata mazhar olmak için Mürşid-i Kâmil'in dergâhından yüz döndürmediler. Mısra: Eğer başım senin kılıcına yaklaşırsa, başımı veririm ama yüzümü senden döndürmem" (İskender Bey Türkmen,1999, c. II, s. 750).

birer birer kaybedilmesi demektir. Dolayısıyla bu şehir vatanın en stratejik mevkesini oluşturuyordu. İskender Bey Tebriz'in önemine dikkat çekerken "ocak" ve "mezarlık" tabirlerini vurgulaması vatan kavramının "içinde doğulan topraklar ve ataların mezarlarının bulunduğu yer" olarak tanımlamasından kaynaklanmaktaydı (İskender Bey Türkmen, 1999, c. I, s. 474).

İskender Bey, ister ihlas sahibi ve sufi tabiatlı Kızılbaş, ister hanedana ve şaha gönülden bağlı Şahseven olarak tanımlasın, gerçekte, kast ettiği unsur Türklerdir. Bundan dolayı Türk kelimesini ihlas sahibi, sufi, saf ve temiz kalpli, cesur, fedakâr gibi erdemlerle birlikte anmaktadır. Türkler etnik olarak da Farslardan (Tacik) farklıdır ama Türkler ve Farmlar (Tacikler) birlikte İran ahalisini meydana getirmektedir. Bu yüzden metin boyunca İran ahalisine işaret ederken "Türk ve Tacik" şeklinde birlikte anmakta; bunları birbiriyle kıyaslama yoluna hiçbir zaman gitmemektedir. Aslında İran ahalisini genel olarak Türk ve Tacik diye tanımlamak Hasan Rumlu, Ruzbihan Huncî ve Budak Münşî Kazvinî gibi XVI. Yüzyıl yazarlarında da görülmektedir¹⁷.

İskender Bey, sadece merkez bürokrasisinde Taciklerin görevlendiriliyor olmasını küçümser bir eda ile anlatmayı tercih etmekte, onların çoğunun kalem erbabı olduğuna, vezarete bulduklarına ama pek çoğunun devlet ve memleket işlerine çok fazla karıştırılmadığını bildirmektedir. Bununla birlikte kendisi de kalem erbabı sınıfından olduğundan Türk ve Tacik arasındaki temel farkın bürokraside veya orduda bulunmak olmadığını, özellikle dinî meselelerde Taciklerin daha çok medrese geleneğini ve sufi havzaların yolunu takip ettiklerini ve elbette dine dair bilgilerinin Kızılbaşlara nazaran daha çok nasa dayandığını kabul etmektedir. Bu hususun devletin her kademesinde kendini hissettirdiği görülmektedir. Öyle ki, II. İsmail, Halifetü'l-Hulefa Bulgar Halife ile Hz. Muhammed'in ailesine küfredilmesi meselesini tartışırken onun "Küfür etmek ve kötü söz söylemek günahdır, fakat lanet etmek, Allah'ın rahmetinden

¹⁷ Budak Münşî Kazvinî, *Cevahirü'l-Ahbar*, neşr. Muhsin Bahramnejad, s. 117; "...Küçük ve büyükten, Türk ve Tacik'ten, köle ve hürden, zengin ve fakirden, raiyyet ve nökerden..." *Cevahirü'l-Ahbar*, s. 166. Fazlullah Ruzbihan Huncî İsfahanî, *Tarih-i Alem-ârâ-yı Eminî*, neşr. Muhammed Ekber Aşık, Tahran 1379/1991 s. 165; "Türk ve Tacik'ten, uzak ve yakından..." Hasan Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, neşr. Abdülhüseyn Nevahî, Tahran 1357/1979, ss. 291, 625; "Türk ve Tacik'i incitti..." s. 512; "Azerbaycan ve Tebriz'in sadat, kuzat, ulema ve meşayihî, uzak veya yakında yerleşik ve oturak ahalisi ile Türkler ve Tacikler saltanatın mutluluk veren ayağında toplandılar." Hurşah b. Kubad el-Hüseynî, *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, neşr. Muhammed Rıza Nasırî, Koiçi Haneda, Tahran 1379/2001, s. 16; "Türk ve Tacik olayın perde arkasını bilmiyordu" *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, s. 110; "Hünkâr'ın Rum tarafında döndüğü ve Hazret-i Şah-ı Hilafet-penah'ın eski yerleri yeniden ele geçirdiği haberi uzaktakilerin ve yakındakilerin, Türklerin ve Taciklerin kulağına geldi." *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, s. 132; Budak Münşî-i Kazvinî, *Cevahirü'l-Ahbar*, neşr. Muhsin Behram-nejad, Tahran 1378/2000, ss. 117, 166.

uzak kalmasını istemektir. Birine beddua ederek, onun işini Allah'a havale ederler, bunda bir kusur yoktur.” diye cevap vermesi üzerine şaşırılmış ve: “Sen saf bir Türk'sün, bunları sana kim öğretti?” diye sormuştu. O da devrin âlimlerinden işittiği cevabını vermişti. Görülüyor ki, Safevî şahı bir Türk'ün dinî meseleleri derinlemesine bilmesini yadırgamaktaydı (İskender Bey Türkmen,1999, c. I, ss. 329, 330).

İskender Bey, Türkmen tabirini ise iki ayrı anlamda kullanılmaktadır. Bunun ilki, kendisinin de içinden çıktığı Akkoyunlu Türkmenleridir. Bunlar, Safevî Devleti'nin kuruluşu esnasında Kızılbaş zümreler arasına katılan Musullu, Pürnek, Bayındır gibi Türkmen kabilelerinden oluşan ve “Türkmen oymak” tabir edilen gruptur. Yukarıda da belirtildiği üzere İskender Bey'in kendisi de bu zümrelerden birine mensuptur. Bunların “Türk”lerden tek farkı Kızılbaşlığa giriş zamanlarıdır. Çünkü Safevî Devletinin kuruluşuna iştirak eden Dulkadirli, Rumlu, Tekelü, Ustaclu, Karacadağlı, Şamlu, Avşar gibi aşiretler köken olarak aynı dairenin içinde olmalarına rağmen Türk/Kızılbaş diye nitelendirilmektedirler. Türkmen Oymak ise Safevîlerin kuruluş döneminde de iyi hatıralar bırakmamışlar, nispeten direniş göstermişler¹⁸, Şah İsmail'in ve Kızılbaşların İran'a hâkim olacağı anlaşıldıktan sonra Safevîlere katılmışlardı. Bundan dolayı onlara Musullu, Pürnek, Bayındır, Alpavut gibi kendi isimlerinin yanı sıra bir üst kimlik olarak Türkmen denilmesi sadece geçmişlerine atıf anlamına gelmektedir. Bu husus o kadar belirgindir ki, eser boyunca dikkatlice kullanılır. Öyle ki, Şah Tahmasp ve Şah Abbas zamanlarında devlet kademesinde etkili olan şahısların kısa biyografilerinde bile Türkmen ve Kızılbaş şeklinde kesin ayırım yapılır¹⁹.

Türkmen adı ikinci olarak Hazar Denizi'nin güney batısında yaşayan Türkmen kabilelerine tahsis edilmektedir. Bunlara Yaka Türkmenleri denilmekteydi ve Sayın Hanlı, Göklen, Ohlu/Oklu, Salur, Eymür gibi belli başlı kabilelere ayrılmışlardı. Curcan ile Harezmi arasında akan Etrek Nehri kıyılarında ziraatle meşgul oluyorlardı. Yaka Türkmenlerinin en belirgin özelliği Safevî Devleti'nin ne kuruluşunda ne de gelişiminde görev almalarıydı. Esasında onlar sünniydiler ve Safevîlerin Horasan ve Maverâünnehr'e doğru genişlemeleri esnasında bu devlete tabi olmuşlardı. İskender Bey onların karıştığı olayları zikrederken daima Türkmen sıfatıyla anmakta, ne var ki, kendisinin de mensubu olduğu Türkmenlik ile herhangi bir bağ kurmaya yanaşmamaktadır. Bu husus onları Safevî Devleti'nin hizmetkâr saymamasından kaynaklanmaktadır.

¹⁸ Murat Bey Cihanşahlu Eberkuh'da, Barik Bey Pürnek Bağdat'ta direnenler arasındaydı. Bayındırlar ise beylerinin sağa sola dağılması veya Safevîlerle mücadeleler sırasında ölmeleri yüzünden neredeyse sahipsiz kalmışlardı.

¹⁹ Bu hususta bk. Anonim, *Kızılbaşlar Tarihi (Tarih-i Kızılbaşan)*, çeviri ve notlar, Tufan Gündüz, İstanbul 2015.

Öte yandan Karabağ'da konup göçen Otuz İkili Türkmenleri, Şirvan Terekemeleri ve XVII. yüzyılın sonlarında Anadolu'dan İran'a gitmiş olan Silsüpür Türkmenleri Safevî hizmetinde yer almış olmalarına rağmen yukarıda teferruatlı bir şekilde izah ettiğimiz üzere, başlangıçtan itibaren askerî sınıf içinde yer almadıklarından dolayı Kızılbaşlardan sayılmazlar.

Görülüyor ki, İran sahasında Türk olmak Safevî Devleti'nin kurucusu ve aslı unsuru anlamına gelmektedir. Türklük, Kızılbaşlık ile eş tutulmakta, sufi ve sufilik kavramı ise Kızılbaşlığı ve Kızılbaşları tanımlamak için kullanılmaktadır. Kızılbaşlar Safiye tarikatının ve Safevî şahlarının sadık müritleri, Safevî ordusunun aslı unsurudurlar. Kızılbaşlıktan çıkma veya çıkarılma ordu hizmetinden –dolayısıyla şahın hizmetinden- ayrılma şeklinde olmaktadır. Bir Kızılbaş'ın cezalandırılması durumunda sembolik olarak önce başından Kızılbaşlığın alameti olan külahı alınmakta, böylece Kızılbaşlıktan çıkarılmakta ve cezası infaz edilmektedir. Türkmen tabiri ise hem Akkoyunlu Türkmenlerine dair bir hatırlama hem de Hazar Denizi'nin güneybatısındaki sünni Türkmenler için etnik bir tanımlamadır. İskender Bey'in kendisi Türkmen kimliğiyle bilinmesine rağmen, o, Türklüğü merkezî konuma getirmekte, Türkmen, Kızılbaş, Şahseven ve sufi adlarıyla Türklüğü nitelemeye çalışmaktadır.

Kaynakça

- Anonim. (1349/1971). *Alem-ârâ-yı Şah İsmail*. Asgar Montazer Sahib (Neşr.). Tahran.
- Anonim. (2015). *Kızılbaşlar Tarihi (Tarih-i Kızılbaşan)*. (T. Gündüz, Çev. ve not.). İstanbul.
- Budak Münşi-i Kazvini. (1378/2000). *Cevahirü'l-Ahbar*. Muhsin Behram-nejad (Neşr.). Tahran.
- Ebu Bekr-i Tihranî. (2001). *Kitab-ı Diyarbekriyye* (M. Öztürk, Çev.). Ankara.
- Emir Sadreddin İbrahim Eminî-i Herevi (1383/2005). *Fütühat-ı Şahî*. Muhammed Rıza Nasırî (Neşr.). Tahran.
- Fazlullah Ruzbihan Huncî İsfahanî. (1379/1991). *Tarih-i Alem-ârâ-yı Eminî*. M. Ekber Aşık (Neşr.). Tahran.
- Fazlullah Ruzbihan Huncî İsfahanî. (1381/2003). *Alem-Ara-yı Eminî*. Muhammed Ekber Aşık (Neşr.). Tahran.
- Gündüz, T. (2010). *Son Kızılbaş Şah İsmail*. İstanbul.
- Hasan Rumlu. (1357/1979). *Ahsenü't-Tevarih*. Abdülhüseyn Nevaî (Neşr.). Tahran.
- Hasan Rumlu. (2006). *Ahsenü't-Tevarih* (M. Öztürk, Terc.). Ankara.
- Hurşah b. Kubad el-Hüseynî. (1379/2001). *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*. M. Rıza Nasırî (Neşr.), Koîçi Haneda, Tahran.
- İbn-i Bezzaz Erdebilî. (1376/1998). *Safvetü's-Safa*. Gulamrıza Tabatabaî-mecd (Neşr.). Tahran.
- İskender Bey Türkmen. (1377/1999). *Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî, Cilt I-III*. M.İ. Rızvanî (Neşr.). Tahran.